

VÉGRENDELETEK ÉS TEMETKEZÉS SZENTESEN A 19. SZÁZADBAN

NAGY IBOLYA

(Szentés, Koszta József Múzeum)

„Egy-egy végrendelet a rideg élet. ...Amikor eljött az idejük, jobbágyőseink is áttekintették egész életük munkásságát, nem szépitették meg vagyoni helyzetüket, nem hallgatták el családi körülményeiket, hanem reális életszámadást végeztek és egyszerű szavakkal megokolták intézkedéseiket.” — írja Tárkány Szűcs Ernő¹. Ezekben az „életszámadásokban” a javakról való rendelkezéseken túl, halálukra, temetésükre vonatkozó kikötéseket is rögzítettek-e — mintegy elvégezve a számadást az evilági dolgokról, s folytatva a túlvilágiakkal? — E kérdésre kerestem választ, amikor a szentesi levéltárban lévő, zömében a XIX. század első feléből származó végrendeleteket vizsgáltam.

Sajnos, korábbiak nincsenek, talán megsemmisültek. A szentesi református egyház történetének XVIII. századi szövegében ugyanis ezt olvashatjuk: „Az Eklésia szegényeiről” szóló fejezetben: „Némely Kegyes emberek testamentom tételekben is róllok meg emlékeznek, és a' számokra adattatott pénz a' Prédikátor keze által közöttök elosztattatik.”² Később, 1813—1820 között a református egyház halotti anyakönyve jelzi is a testamentom tevőket.³ Római katolikus, református, elvéte evangélikus és görögkeleti vallásúak végrendeletei vannak a levéltárban; azonban nem tartottam jelen esetben lényegesnek a vallási megoszlást vizsgálni; s ugyancsak nem foglalkoztam olyan jog- és gazdaságtörténeti stb. szempontokkal, mint amilyenekkel Tárkány Szűcs Ernő a „Vásárhelyi Testamentumok”-ban.

A végrendelezés a jogi előírásoknak megfelelően ünnepélyes körülmények között történt.⁴ A jog megszabta, kik előtt történjen a végrendelezés, kik és hányan

¹ Tárkány Szűcs E. 1961. 19.

² A Szentési Refor Eklésia Históriaja 1700. Esztendőtől fogva, nevezetesebb Tagjainak Élete, emlékezetet érdemlő Dolgaik Változásai összveszedetve elő-adódnak Tiszt. Béli István, Gál István és Kis Bálint predikátorok által 1° kötet. A Szentési Refor Eklésia Históriajának folytatása 1801. dik esztendőtől fogva 1825-ig, melyben ennek állapotja, nevezetesebb tagjainak Élete, emlékezetet érdemlő Dolgaik, Változásai összeszedetve elő-adódnak predikátor Kis Bálint által II. dik kötet (a továbbiakban a szentesi református egyház históriaja) 128.

3. Példa a bejegyzésre 1813-ból:

A' meghalás ideje a jelentés szerint A' meghóltak

3. d. e. 7.

Boros István

nevei Életek ideje

Nyavajajok

Temetések

feles. 67 eszt.

szárad.

4 du. 3. P.

Pataki Anna

Test. No 6.

ideje

Bejárók

Pataki Mihály

Hogy mindenkit jegyeztek, vagy csak aki az egyház számára hagyományozott, az nem derül ki a bejegyzésből.

⁴ Tárkány Szűcs E. 1961. 148.

legyenek tanúk, a végrendelező személyre és a végrendelezés körülményeire nézve is tartalmazott megkötéseket, végül az írat lényeges része volt az aláírás, és a pecsét.⁵ A végrendelet lényeges részei a bevezetés, tárgyalás, záradékolás.⁶ Az írat megalkotásában a városi tanács részéről a bírák valamelyike, vagy a jegyző vett részt. Erre, a törvényes előírás mellett azon gyakorlati okból is szükség volt, mert a végrendelet fogalmazása és manuális kivitelezése a kiküldött hatósági személyre várt.⁷

A végrendeletek bevezető részében, amikor a végrendelezést indokolják: idős kor, testi gyengeség, az örökösök között támadható viszály megelőzése, a kikerülhetetlen emberi elmúlás igen szép s változatos megfogalmazását találjuk: „Alól írott halandóságomat, mellyel a Természetnek tartozom, szemem előtt tartván...”⁸ „...magamnak nem sok időt ígérhetek, s a’ Felséges Úr Isten velem minden órában parancsolhat...”⁹ „...magam földi pályáját is végéhez közelgetni érezvén...”¹⁰ „...újjólág annyira az ágy fenekire szegezett súlyos nyavajjám, hogy magam erejéből nem is mozdulhatok...”¹¹ „...a mostani pestises idő pontokban véletlen halálom felől másokkal egyenlően vélekedhetvén és tarthatnám...”¹²

Szentes volt jegyzője, Hollik József saját kezűleg írta végrendeletét 1830-ban, bő bevezető része mély vallásosságról tanúskodik: „A Szent Háromságnak Atyának, Fiúnak, és Szent Lélek Istennek nevében, Ammen. Minek utánna én Hollik Josef a’ természetnek közönséges törvénye Szerent Közelgető halálomnak bizonyoságot de ennek bizonytalan oráját mikor tettszik eő Szent Felségének Lelkemet e világi mulandóságból a’ Menyei öröké valóságra hívni, meg gondoltam, és Szivembe vettem volna, ennek méltó, és Szükséges meg gondolásából jo és jozan elmével, s’ minden kényszerítés nélkül Következendő Képpen jegyeztem fel e jelen lévő utolsó akaratomat; mellyet is meg másolhatatlanul meg hagyni kívántam. Úgy mint.

Elsőbben, ajánlom Szegény, bűnös Lelkemet az én megváltomnak a Jesus Krisztusnak Kezeibe és Szentséges öt Sebeibe, a Boldogságos Szűz Isten Anyjának Máriának és az őrző Angyalomnak, és minden Szenteknek esedezésébe; testemet pedig a Földnek rothasztó gyomrába, honnan vette eredetét.”¹³

A végrendeletek tárgyalásában a végrendelező felsorolja javait, különválasztva a már egyszer örökölteket a saját szerzeményieket, valamint azokat a személyeket, akiknek testál illetve hagyományoz. E részben említi az örökhagyó testére, lelkére vonatkozó akarátát; mint Tárkány Szűcs E. írja: „A végrendeletek nagy tömegben tartalmaznak olyan hagyományokat, amelyekben a végrendelező maga írta elő, hogy mit tegyenek a koporsójába, vagy mit fogyasszanak el a torban. Pl. Hódmezővásárhelyen 1786-ban Darabont Andrásné rendelte, hogy „harmadik lepedőmet tegyék a koporsóba... a jobbik ingvállamat hagyom a koporsómba...”¹⁴ Sajnos a szentesi végrendeletekben igen kevés adatot találtam erre vonatkozóan; itt a temetés módjáról rendelkeznek az örökhagyók, illetve bizonyos pénzösszeget hagynak temetésükre.

Több végrendeletben pusztán a „tisztességes eltakarítás”-ról van szó, minden közelebbi megjelölés nélkül: „...valamint tisztességes eltakarítási költségeim gyerme-

⁵ Tárkány Szűcs E. 1961. 148—150.

⁶ Tárkány Szűcs E. 1961. 150.

⁷ Tárkány Szűcs E. 1961. 181.

⁸ Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára (továbbiakban: CSmL/Szf) (végrendeletek gyűjteménye 41/1830).

⁹ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 493/1840.

¹⁰ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 557/1851.

¹¹ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 485/1837.

¹² CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 433/1831.

¹³ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 434/1830.

¹⁴ Tárkány Szűcs E. 1980. 126—127.

keim a' közös vagyomból egyenlően viseljük..."¹⁵ „Végre ha az Ur Isten halálomat el hozza tisztességesen takaríttassam el,..."¹⁶ Valószínű, hogy a család anyagi helyzetéhez igazodó, a kor egyházi temetkezési szokásai szerint történő temetésről, s római katolikus vallásúaknál mise mondatásáról van szó.

A temetéshez, a „tiszteséges eltakarítás”-hoz való jogot a halott természetes, őt megillető jogának tekintették, ide sorolhatjuk még a gyászhoz, a ravatalozáshoz, a búcsúztatáshoz, a nem házas személynek a lakodalmához, a torhoz fűződő jogait.¹⁷

A halott részére jogainak érvényesülését a család, a rokonság, a társadalom illetékes csoportjai biztosították, de a tisztességes eltemetetésért a családnak és az egész közösségnek egyaránt és együttesen kellett helytállnia.¹⁸

Jól kitűnik mindez Papp Imre szentesi parasztember dolgozatából is, amelyet az 1910-es évek temetési szokásairól írt: „...a mai szokással ellentétben nem a temetőbeli halottasháznál, hanem lakóházánál ravatalozták fel az elhunytat. Éspedig igen-csak a belső: udvari „tisztá szobában”. A tanyán lakó, városi házzal még nem rendelkezők is még abban az esetben is ha a tanyán halt meg a hozzátartozójuk, ha csak lehetett, valamelyik városi rokont vagy ismerőst kértek fel arra, hogy engedje meg az elhunytat a házából eltemettetni. Nagy ellenszenvvel fogadta a mi népünk azt, hogy ha valamely oknál fogva, leginkább ragályos betegségben történt elhalálozás alkalmával a kerületi vagy tiszti orvos rendelkezése folytán a „hullaházról” kellett a temetésnek megtörténnie. Megjegyzendő az is, hogy sokan öreg napjaikra csak azért is igyekeztek egy kis házacskát szerezni, vagy a meglévőt igyekeztek megtartani, hogy saját házuktól lehessen a majdan megtörténo végtisztesség tételük.”¹⁹

A végrendelezők egy másik csoportja bővebben rendelkezik temetéséről; Kren Miklós szentesi „Sütő mester” ezt hagyta meg 1846-ban: „Először. A' holt testem illendően, de minden pompa nélkül temetessék el azon a helyen, hol halálom történik, s az oda való szegénység köze.”²⁰ „...„Hogy holt tetemeim (!) eltakarítása minden pompa nélkül egyszerű, de tisztességes módon történjen meg.”²¹ A fentebb már idézett Hollik József jegyző így folytatja rendelkezését: „Mire való nézve kívánom (t.i. temetése), hogy a holt Testem minden Pompa tsak közönséges mód és rendtartás Szerént takaríttassék el, és nem többször, hanem halálozásom után egyszer, és temetésemkor másodsor harangoztassanak a harangok hanem rendeltem, hogy Lelkemnek nyugalmaért temetésemnek napján, vagy napja után való napon egy Nagy, és Két halotti Kis Misét szolgáltatassanak.”²² „...„Először hidegült testem három pappal és tisztességesen temetessék el, egy engesztelő áldozatot ide érve”²³ — olvashatjuk egy 1839-ben kelt végrendeletben; mint a fentiekből is láthatjuk, a katolikusok külön meghagyják, mennyi misét szolgáltatassanak értük, s külön hagynak pénzt gyászmisére. Folytatva a sort: „3^{or} Négy gyász engesztelő miséket szolgáltatasson férjem, de tsak egyszer egyiket boldogult édes Atyámért, másikat édes Anyámért, harmadikat Ferentz Bátyámért, negyediket enmagamért.”²⁴

Itt jegyzem meg, hogy bár a temetésről való gondoskodás a család, a rokonság együttes kötelessége, némelyek személy szerint is kitérnek arra, ki lesz majd köteles

¹⁵ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 537/1866.

¹⁶ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 341/1820.

¹⁷ Tárkány Szűcs E. 1980. 112.

¹⁸ Tárkány Szűcs E. 1980. 112.

¹⁹ Papp Imre. Kézirat, 1955.

²⁰ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 63/1846.

²¹ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 485/1837.

²² CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 434/1830.

²³ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 488/1839.

²⁴ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 485/1837.

ezt a „feladatot” elvégezni; a túlélő házastárs, az a gyermek, aki a házat öröklő gondoskodik a holtig való tartásról, s a végtisztességről: „...fiam, Sülyös Mihály, kinél már husz év óta vagyok, halálozásom után tisztességesen, de minden pompa nélkül eltemettessen...”²⁵ „...mint hogy Páll fiam tart, 's tartozik is a' legg tisztességesebben el takaríttatni;...”²⁶

A végrendelezők csekély százaléka — legalábbis az általam vizsgált végrendeletek szerint — meghatározott összeget hagy a temetésére. Az év és az összeg után közlöm a testáló vallását, mivel a logikusan felmerülő kérdésre: sok vagy kevés ez az

Év	Temetésre hagyott összeg	Misére hagyott összeg	Vallás	Iratszám
1820	100 Ft		ref.	339.
1820	50 Ft	25 váltó Ft	r. kat.	341.
1821	150 Ft		ref.	25.
1823	50 Ft		ref.	377.
1827	100 váltó Ft		r. kat.	400.
1829	55 váltó Ft	50 váltó Ft	r. kat.	410
1829	100 váltó Ft	25 váltó Ft	r. kat.	429.
1830	hat huszas		ismeretlen	477.
1830	50 váltó Ft két évi kamattal		ismeretlen	424.
1831	100 váltó Ft	a kimaradó összeg	r. kat.	428.
1831	60 váltó Ft	ami a temetésből kimarad	r. kat.	430.
1837	100 Ft		g. kel.	484.
1837	50 váltó Ft		ismeretlen	470.
1842	80 váltó Ft	100 váltó Ft	r. kat.	537.
1842		48 váltó Ft	r. kat.	526.
1843	50 váltó Ft betegségre, temetésre		ismeretlen	511.
1851	200 váltó Ft		ismeretlen	557.
1866	Kb. 50 osztrák értékű Forint.		ismeretlen	575.

²⁵ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 162/1855.

²⁶ CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 482/1833.

összeg, hogyan lehetett érte eltemettetni az elhunytat? — a református egyház krónikájában választ találunk.

1867-től találkozunk két olyan bejegyzéssel, miszerint a temetkezési társulat tag-sági díjából kívánja majdani költségeit előteremteni; egyik esetben sincs a végrendelezőnek egyenesági rokona. Idézek az egyikből: „5^{ször} Miután a III.^k Sz. temetkezési egyletnek tagja vagyok: a temetési költségek ez által fedeztetnek; 6^{ször} Temetésem rendezésével Berényi István jó barátomat megbízván egyszersmind hagyatékaim végre hajtójául felkérem, kinek is ezen szivessége fejében jutalmul egy 30 ftkon vásárolott majd egészen új szűrőmet hagyományozom.”²⁷

A szentesi református egyház kéziratos krónikája az 1748—1825 közötti időszakot öleli fel. Már a XVIII. századi részben is több helyen néprajzi leírás van, míg a XIX. századi kötetbe Kiss Bálint önálló fejezetet iktat be, „Az eklésia Tagjairól” címmel; e részben részletesen foglalkozik az emberi élet fordulóihoz fűződő szokásokkal is. A krónikáról Filep Antal írt részletes ismertetőt.²⁸ Ugyancsak az ő kutatásaiból tudjuk, hogy a XVIII. századi szokásleírások valószínűleg Szentmiklósi Sebők Sámuel nevéhez fűződnek, leírásai a XVIII. század harmadik harmadára vonatkoznak. Kiss Bálint az 1800—1825 közötti időszak krónikása, kézirata befejezéséhez 1829-ben már közel állt.²⁹ Nem közlöm az alapos és részletes szokásleírásokat, csupán a temetési módra és költségekre vonatkozó részeket. XVIII. századi leírás³⁰:

„A halottat is virrasztani, t. i. az érdeemes, és elő kelő Jó embereket, Külső Gazda emberek, énekesek Oskolabéli Deákokkal és gyermekekkel éneklésekkel virrasztják, másnap pedig könyörgéstől fogva, míg eltemetik énekléssel ezek kísérik ki a' házából, holott a' Testet le tévén, úgy kezdi a Deáki Sereg az éneklést, és azután a' Kántor. Ki hirdettetnek a' Templomban, kiknek testek felett Tanítást kívánnak, és Dél előtt e, vagy utánna leszen temettetése, ezenkívül a' harangok jelt adnak ki jöven a' Nép a Templomból, majd ismét a' Házhozvaló gyülekezetre, és többször nem, hanemha 1 Rh. For. fizetnek; így minden harangok háromszor megvonattatnak, t. i. első jeladás, második a' Népnek oda gyűlésre, harmadik a temetőbe való kísérés végett. A' torozás még Szokásban vagyon, de úgy láttyuk nem rend kívül való vesztegetéssel, mint sokaknál. A Halotti tanítások többire a Háznál vagynak, essős időben a' Templomban, és a' kik két tanításokat kívánnak, többire edjik a Háznál, másik a' Templomban áll. Az edgyes tanításért 1 For. két tanításért két két for rend szerént; némellyek testamentomban hagynak a Tanítóknak Számokra egy egy aranyat. A Butszuttatás is Némellyeknek Szokások, az Oskola Mester irván, és a' Kántor el énekelvén, így osztoznak az egy aranyon is ketten.

Az ének Szóval való Halotra a' kisebb harangok adnak jelt, ennek külömbségére, hogy tanítás nem leszen felette, ennek előtte az Oskolai Ifjaknak semmi fizetések nem völt temetésért, hanem a' rend Szerént való egy máriásnak fele az Oskola Mesternek, fele pedig a' Kántornak adattatott, most rendeltetett a Deákoknak is egy peták, vagy ha ki többet ad. Az Eklésia Szegényeit az Ekkl. temeteti; csuda, ha igaz, hogy a' Kántorok az éneklések bérít a' Gondviselőn meg Szokták venni, többire itt tsak ének Szóval temetkeznek a' Szegények.”

A fenti részlet alapján két alapvető temetkezési módot különböztethetünk meg: az énekszós és prédikációs formát, ez utóbbinak bővülése a búcsúztatás, ti. a halott életének fontosabb eseményeit stb. énekelte el a kántor a tanító szövege alapján.

²⁷ CSML(Szf) végrendeletek gyűjteménye 588/1867.

²⁸ Filep A. 1971. 115—134.

²⁹ Filep A. 1971. 119. Itt jegyzem meg, hogy a XIX. századi szokásleírást Filep A. ezen írásából közlöm.

³⁰ A szentesi református egyház története I. kötet 123—126.

Alapvető különbség a két temetési mód között, hogy az énekszónál a pap nem prédikálja el a halottat, és kevesebb harang, ritkábban szól.

A XIX. század nem hoz lényeges változást, ahogyan Kiss Bálint leírásából láthatjuk:

„A halottak eltemetésének ez vált rendi: a megholtat béjelentette a Bójáró (Furator) ha énekszós volt a Rectornak; ha Predikációs, a Predikatornak is. ... Ugyanakkor hír adódott a Harangozónak is, kik a reggeli Isteni tisztelet után harangszó által adtak jelt a halott felől, az Asszony féléknek ketszer, a ferfiaknak ^{3szor} tsendítvén — ezután az Enek szónak egy; a Predikációs halottnak minden harangokat meghuztak. A Predikációs halott a Templomban is ki hirdetődött: mikor temetődött, és a Halotti Tanítás a Templomban lessz-é vagy a Háznál. A harangokat mind az által szabad volt meghuzatni az Enek szós halottnak is, ha a szokott 3 ft fizetést le tették. El jövénn a temetes ideje melly dél előtt 10, delután 3 óra tájban szokott rendesenn lenni, harangszó által hír adódott a temetésre való menetre — A predikációs halotthoz a Lelki Pasztor a Kantor egy Praeceptorral es 7—8 gyermekkel el mentek a halottas házhoz. Ott mikor a testet ki hozták a gyermekek énekeltek egy verset. Az után a Kantor 5—6^{ot} a Lelki Pásztor a Vasárnapi Isteni tisztelet rendi szerint végezte az Isteni tiszteletet, a tanítás után el olvassván a bé adott írásból a meg holt elete leírását, atyafiainak nevetek betegséget halálát. A Predikációból rövid alkal maztatást tett a megholtra, az előknek a megholt eránt való joságokat meg ditserte, reajok áldást mondott a meg hóltnaknyugalmat és idvességet kévánt, s az Ekklesia kebeléből el bocsatotta bekesseggel — ...

Az után a Kántor és a gyermekek enekelgettek a holttest előtt. A temetőben is még el nem temették. ... — A kik nagyobb Caerimoniával akartak temetkezni, azoknak halottjaik felett a Predikatio után a Rector Búcsúztató verseket is mondott. Az Oskolas gyermekek pedig harmonias enekeket mondottak a Rector directioja a Cantor és Tanitok segítsege mellett... — El temetődvén a halott az Atyfiak baratok a halottas torra meg hívódnak, mellyben sokan nem tsak jól laknak, hanem meg is ittasodtak a szomorú feleknek, és minden jobb érzésűeknek botránkoztatásokra. Már mai időben ez is kezd a szokásból ki menni. —

Szokás volt még ennek a Száznak még az eleinn a Lucubratio is, ez abból állott: hogy Reggeli Isteni tisztelet után egy óráig estve pedig 10—12 óráig is egy Praeceptor 6—7 gyermekkel a' halottas háznál, némely ahoz értő emberekkel s asszonyoknak segítségekkel, mineműek voltak Csávás András és Zó Ilona, enekelgettek. Közbe közbe etették itatták őket, és a szegény gyermekeket annyira le itatták, hogy alig tudtak az Oskolába mászkálni. Mellyért az a szokás el töröltetett a Presbyterium által.

A közönseges Predikációs halottól fizettek a Predikátornak eleinte 1 ezüst fto — későbbben 2 bankó fto. A Búcsúztatás Halottért a Prd (ikatornak) 2 ezüst ft. Későbbben 4 Bankó fto. — A Rector Butszúztatásért 7 ezüst mariast — későbbben 4 fto. Bankóban. A halottak Protocollálásáért 7 ½ Krt ezüstben. A Deákoknak is 7 ½ Krt Lucubratioért 17 Krt. A Kántornak Predikációs halottól 20 ezüst Krt ének szostól 10 Krt. — A Harangozóknak mind a három harang meg huzásáért 9 ezüst Krt. Egy harangért 2 Krt. — Az Ekklesiának a Harangokra elsőben 1 f 8 Kra ezüstben későbbben 3 ft Bankóban...³¹ A 337. lapon ez áll: „Rector vóit Győri Jósef... — A Butszúztatók készitese szer volt, meg tudta rikatni az Asszonyokat.”

A temetés módjának két alapváltozatáról, az énekszósról és a prédikációsról olvashatunk, illetve a prédikáció, a nemzetségével felolvasása után a rektor valószínű-

³¹ A szentesi református egyház históriája II. kötet 372—375.

núleg versbe szedett, rímes búcsúztatót énekelt el búcsúztatós temetéskor. A XVIII. században két prédikációt is tarthattak a halott felett, melyből az egyik rendszerint a templomban volt. Kiss Bálint is említi, hogy rossz idő esetén a koporsót felvitték a templomba; 1817-ben a Consilium parancsára eltörölték ezt a szokást, hisz a koporsóból „...kijövő rossz szag pedig sokszor a távol levőknek is nagy alkalmatlanságot okozott.”³² Ettől fogva a koporsót csak a cinterembe vitték.

Kiss Bálint nemcsak a szentesi református egyház krónikása volt, de 1836-ban a Békésbánáti egyházvidék történetéről, lakosairól, vallási-tudományos életéről is írt.³³ Nem érdektelen, ha röviden ebből a munkájából is idézünk.

Miután a halott körüli első teendőket ellátták, felöltöztették; „...a szegényebb sorsut fejr ingbe, gatyába; a tehetősebbet valamely inneplő ruhájába, leginkább fejrbe, némelyeknek viola szín vagy gyöngy szín hosszú papi dolmányt is varrattak, a meljbe semmi ivadéka nem járt.” A tehetősebbeknek koporsójuk nem puszttán fekete-tére vagy hamu színűre volt festve, hanem: „...vagy fekete gyoltsal, vagy fekete tafotával bé volt huzva, és fényes szegekkel ki volt verve... A temetésnek három fele módja volt t. i. vagy énekszós volt a halott, vagy predikatos, vagy bucsuztatós. Elment t. i. a halottas házhoz a Kántor, vagy valamelyik tanító egynéhány oskolás gyermekkel, jel adódván a temetésre harangozás által, a Koporsó a ház elibe ki tevődvn a szomoru felek körül állván vagy reá borulván, egynéhány vers éneket elénekelték, melynek vége lévén a holt test felvevődött, és a temetőbe kivitetett, útközben most a Kántor, majd a gyermekek énekeltek, egy verset; a temetőbe pedig mind addig énekeltek, míg a sír be nem hányódott földdel... A Predikatos és bucsuztatós temetés abban különbözött ezen temetés módjától, hogy az elsőbb éneklés után halotti imádság Predicatio tartatott, mely bérekesztetett a megholt élete leírásával, hozzátartozó szerelmesinek előszámlálásával, a tól elmaradók vigasztalásával, s végre a megholtnak örök nyugalom s boldog feltámadás kívánásával. Ezután mondottak a bucsuztató versek, melyek Gelei Canonjában Rythmiculi nugacesnek nevezetnek. Ezen versekben először valamely Locus Communis vevődik fel, ez alkalmaztatódik a megholtra. A régibb időben mondotta el ezeket maga a Kántor, már mai időben tsak szóval olvassák el a Rectorok; annakutánna a meg holt képiiben egyenkint vég butsu vevődik az atyafiaktól, boldog élet, boldog halál, és idvesség kívántatik nekik.”

Fentebb már idézett dolgozatában Papp Imre is kitér a temetési szertartás módzataira: „... a szertartás az elhunyt, vagy hátramaradottjai anyagi helyzetétől függően többféleképpen folyt le. Pl. volt „énekszós”, „egy imás”, „két imás”, „imaalkalmazásos” stb. temetés. Az éneket a kántor vagy a kántort helyettesítő valamelyik tanító vezetésével a közp. fiúiskola 6-ik osztályos növendékei közül a „halotthoz járó” gyerekek szolgáltatták. Leggyakoribb volt a hat gyermek, de volt esetenként kevesebb vagy több gyermek is, de kivétel nélkül mindig páros számban, jobb módú halottaknál pedig tanítókból alakított énekkar énekelte. Gyakori volt a szertartások alkalmával a két kántor, de még inkább a két lelkész szolgálata. Fialtal elhunyt temetésekor szokás volt, de nem általánosan a muzikaszó mellett történő temetés.”³⁴

Igen érdekes adatok vannak a református egyház 1776-os anyakönyvében, melyekből kiviláglik, hogy legalább is a XVIII. században a díszesebb temetések az anyagiakon kívül más feltétele is lehetett. Az egyik bejegyzés 1776. november 28-án

³² A szentesi református egyház históriája II. kötet 374.

³³ A kézirat címe: „A' helvét hitvallású békés-bánáti egyházi vidék' földje — lakosai vallás-tudomány és polgári történeteinek emlékére öszve szedte és meg írta Kis Bálint”. A kézirat a debreceni Református Kollégium könyvtárában van. Nem volt alkalmam a kézirat eredetijét tanulmányozni, így a szentesi levéltárban lévő, írógéppel írt másolatát használtam. 175—177.

³⁴ Papp I. 1955. kézirat. 4.

kelt: „Nagy Mihály, a’ kit Predikatioval akartak volna temettetni, de minthogy a’ Szolgálója Sára reá vallott, hogy a’ meg lett gyeromeke tölle vala, a’ meg nem engedett, hanem nagy és sok Instantziára egy kis rövid énekléssel ki rándfították.” 1773 augusztusából pedig ez áll: „A’ Nagy Székely Györgyné 60 esztendőös korában kevés idővel halála előtt adván magát Paráznaságra, a’ mellyért külső Törvény Szék végzése Szerint sem vett büntetést, sem poenitentiát nem tartott, ezen kívül tellyes élete botránkozato leven annak előtte is, nem hogy Predikatioval, temettetett volna el, a’ mint akarták, hanem merő azon Szamár temetés volt, a’ mi Ekklésanak Canoninak erejek Szerént.”

Nehéz a fentebb megadott XVIII—XIX. századi árakból kiszámítani, mennyibe is került egy-egy temetés, hisz a forgalomban lévő pénzermék viszonylagos értékét forintban számolták el, pedig a forint mint tényleg kivert pénzérme valójában nem létezett.³⁵ Ez a kettősség az akkori pénzügyi viszonyokban keresendő. A középkori magyar forinttal való számolást a magyar nép négy évszázad alatt megszokta,

XVIII. századi árak

Énekszós temetés	Prédikációs	Búcsúztatós
papnak: —	papnak: 1 ft (papnak két prédikációért: 4 ft)	papnak: 1 ft (papnak két prédikációért: 4 ft)
kántor } 1 máriás ≈ tanító } 17v. 20 kr	kántor } 1 máriás tanító }	kántor } 1 máriás tanító } kántor } búcsúztatásért: tanító } 1 arany ≈ 4 ft 30 kr
diákoknak: 1 peták ≈ 14 denár	diákoknak: 1 peták	diákoknak: 1 peták
harangokra: 1 ft	harangokra: 1 ft	harangokra: 1 ft

XIX. századi árak

papnak: —	papnak: 1 ft, később 2 bankó ft	papnak: 2 ft, később 4 bankó ft
rektornak a halott „Proto- collalásáért” (beírásáért): 7 1/2 krajcár	rektornak a halott beírásáért: 7 1/2 krajcár	rektornak a halott beírásáért: 7 1/2 krajcár búcsúztatásért: 7 ezüstmáriás később 4 bankó ft
kántornak: 10 kr	kántornak: 20 kr	kántornak: 20 kr
diákoknak: 7 1/2 kr (lucubratioért: 17 kr)	diákoknak: 7 1/2 kr lucubratioért: 17 kr	diákoknak 7 1/2 kr lucubratioért: 17 kr
harangozóknak: 2 kr	harangozóknak: 9 kr	harangozóknak: 9 kr
harangért: 1 ft 8 kr később: 3 ft bankóban	harangért: 1 ft 8 kr később 3 ft bankóban	harangozóknak: 1 ft 8 kr később 3 ft bankóban

³⁵ Tárkány Szűcs E. 1961. 239.

(1 magyar forint = 100 ezüstdenár = 75 krajcár) s amikor a forint helyébe lépett az ezüst tallér 120 krajcár értékben, továbbra is forinttal számolt: kikereste a forint fajtái közül azt, amely törtrészek nélkül a 120 krajcárhoz viszonyítható volt, ez a rajnai forint 60 krajcár értékben. A váltópénzek egy része ezüstdből (ezüsttel kivert rézből), rézből készült leginkább ilyen címletekben: húszas és tízes (20 krajcáros és 10 krajcáros), „máriás” = 17 krajcáros, öt krajcáros, garas, dénár = 1/5 garas³⁶ Mindig feltüntetik, hogy a számolás alapja a rajnai, váltó stb. forint (Amikor nem jelölik, akkor rajnai forintról van szó.

Zárójelbe tettem az egyes temetéseknél azokat a részeket, amelyek választhatóak voltak, mert nem tartoztak szorosan a szertartáshoz; (pl.: prédikálás, énekszós halottnál több harang stb.)

Ha összevetjük a XIX. századi temetés árait a végrendeletekben szereplő összegekkel (ami váltóforintban szerepel, s átváltási kurzusa változó az ezüstforinthez képest), kiderül, hogy akiről adatunk van, azok magas összeget hagytak temetésükre: 100—150 forintot is. Az adatok differenciálatlansága miatt—kevés összeg (hat húszas) csak egy helyen szerepel — nem tudjuk finoman megközelíteni: mennyit költhetett egy-egy család hozzátartozójának temetésére.

Amiknek nagyobb összeg állt rendelkezésükre, azok halottaiknak új, finom ruhát, díszes koporsót, vastag fejfát csináltattak, a prédikáció után búcsúztató is volt, és bőven költhettek ételre-italra, amit a toron illetve a lucubratio alatt fogyasztottak. Étél-ital dolgában a szegényebbek is kithettek magukért, ahogy megrovóan Kiss Bálint írja: „Én ugyan a ki az efféle vesztegetéseknek több ízbe szemlelője voltam batrann merem irni, hogy ha Szentés 1700-¹⁶¹ fogva 1800^{is} annak felét a mit a Lakodamakra, Keresztelőkre, Halotti torra s Név Napi Vatsorákra el vesztegetett a Köz jora adta vólna, olyan Capitális Gyült volna belölle össze, hogy annak az Intereseből most adajának nagy része ki telne.”³⁷

Példaként nézzük meg, milyen javakkal rendelkezett egy-egy végrendelkező. Boros Pál temetésére 100 váltóforintot hagy: „^{1ször} Lakos Ferentz Uramnak ados vagyok 19 ftal, nékem pedig ados Pataki János vóm 300 ft. Contractus mellett, Vass Mihály vómnél is vagyon 100 ft irás nélkül, mind a' kettőnél vetésre van. 2^{or} Hékéden vagyon 150 utból álla szállóm, ahoz egy uj Kád 2 hat akos hordó, 14 akos Hordó, egy 3 akos 1, egy akos hordok, és vasas Cseber, 2 Kapa 2 ásó egy pár Metző-Kés, 1 Csákány Kápa, 1 faragó balta. 3^{or} Vagyon ide haza egy Lugzó Kád és egy Káposztás és egyéb szükséges eszközeim.”³⁸ Szegedi József végrendelete 1821-ből temetésére 150 forintot hagy: „^{1ször} Vagyon ezen Házam mellyben mostan is betegen fekszem vagyon Két Lovam, vasas Kotsim, vagyon kész pénzben 150 az az egy száz ötven forint és tsekély Házi eszközeim egyebem az el számoltattakon felül semmim sint.”³⁹ Szegedi Józsefnek gyermeke nem volt, mindenét feleségére hagyta, míg az előző végrendelkező feleségének, három lányának, két unokájának, hugának is testált.

Így önmagában, ezek az összegek keveset mondanak nekünk, valós értéket akkor kapunk, ha a pénz akkori, helyi vásárlóértékével összevetjük. Sajnos egyazon termék folyamatos árát, árváltozását nem tudom közölni, a szentesi levéltár tanácsi iratai közt levő „Becsük és Összeirt javak Jegyzőkönyvé”-nek 1795—1837 között vezetett kötetére tudok támaszkodni. (Nem törekszem arra, hogy szegényebb és gazdagabb háztartás eszközeinek stb. árát egyaránt mutassam; feltételezve, hogy

³⁶ *Tárkány Szűcs E.* 1961. 239—240.

³⁷ A szentesi református egyház története II. kötet 370.

³⁸ CSML(Szf) végrendeletek gyűjteménye 339/1820.

³⁹ CSML(Szf) végrendeletek gyűjteménye 25/1821.

1812 Néhai Janó József vagyonának felbecslése

	f	xr		f	xr
Egy Ház Kamarával és Lo Istállóval együtt	70	=	Négy Kasza nyelestül	1	30
Egy Ökör Istálló Két Kereszt Jászollal és két vég Jászollal együtt	68	=	Egy hombár	5	=
Egy Juh szín	46	=	Egy köszörű Kű	1	30
Egy vajúgol és egy fa ól	16	=	Egy szekrény	1	=
Egy Szénás Kert és egy akol	10	=	Öt Tejes Tekenő	1	=
Egy Kut vájuval	20	=	Egy sajt szék	=	30
Egy Kis Kert Gyümöltk fával együtt	18	=	Négy öreg ökör párja	200	=
Egy vasas szekér	60	=	Hat kisebb ökör párja	100	=
Egy másik otska fakó szekér	60	=	Konytyos Tehén	25	=
Egy vasas Kotsi	20	=	Csonka Tehén	30	=
Két száz Husz Kéve Nád	35	=	Öregebbik Bárán Tehén	30	=
Két eke készség Tajigával együtt	11	=	Daru	35	=
	25	=	Hajas	40	=
Öt... Tézsla Járommal együtt	25	=	Kisebbik Bárán Tehén	24	=
Két Rudas Tézsla Járommal együtt	3	=	Galamb Tehén	25	=
Két Csatlo Lántz	12	=	Meddő Kökiny Tehén	25	=
Két vontato kötél	5	=	Egy Hibás 4 ^{ed} fü Tinó	45	=
Négy vasvella	1	30	Két 3 ^d fü Tinó	55	=
Öt fa vella	1	=	Egy 3 ^d fü Tinó	20	=
Két vass gerebje	1	=	Két Tavaji Üsző	27	=
Egy szerűnyeső	6	=	Két Tavaji Tino	27	=
Egy pár rudas fa	1	=	Fejős Juh 91 darab párja 4 ft	182	=
Ökör Szán	6	=	Nyáj Juh 44 darab párja 4 ft	88	=
Négy hám gyeplővel együtt	5	=	Bárány 48 darab egy juh 1 ft	48	=
Egy nyereg szerszám Kantárral	10	=	Négy Kotsis Lo egy pár 30 ft	60	=
Három méneses Ló egy pár 20 ft	30	=	1 Hársfa asztal két paddal	4	=
Hét öreg sertés párja 20 ft	70	=	Egy bográts 1 serpenyő és 1 tepsi	=	30
Tizen egy süldő, párja 5 ft			Másik Házba egy asztal két pad	10	=
Háznál lévő eszközök feljegyzése			4 karszék	4	=
			Egy Kiss Láda	2	=
Egy Új hombár	7	=	Tányértarto	1	30
1 otskáb	5	=	Két Kiss fogas	1	30
1 Tekenyő	2	30	4 Czin Tanyér	3	=
1 véka	=	30	Egy Udvaron lévő Ház, s ahoz való minden féle épületek és Kert is	700	=
Két vass Gerebeny	1	=			
1 Rosz dézsa	=	18			
1 Kanna	=	15			
1 Rosz veder	=	15			
1 Fűrész	=	30			
1 Fejsze	1	30			
1 Rosz lámpás	=	12			
4 Rosz tepszi	1	=			
2 szál marok vass melly D IO	2	=			
1 Új vasas Kotsi	60	=			
1 vasas veder	1	=			
1 Réz üst	10	=			
1 Sütő tekenő	1	=			
1 Rosz Tekenő vas foglalval	1	30			
1 Lugzo Kad vass abrantsal	2	=			
1 Sarogjás Tajitska	1	=			

egyek termékek minősége stb. között nem lehetett olyan óriási különbség, hogy ez árban is erősen tükröződjön.)

1795: „Szikszai Albert Árvainak két tehenök becsültetett 30 Rhen forintokra.”⁴⁰

1797: „alsó Sándor Istvánnának ... Házát betsü Szerént az mostani állapotjában betsültek kilentzven Rh. Forintokra.”⁴¹

1801: Öreg Billeges Tóth Istvánné vagyonának becslése: „Egy rosz Házm, Kamara, Egy düllő félben lévő Istálló, és egy fából való avult Sertés ól betsültettek 150 Rh. forintokra... a' Meg=boldogult Férjétől Billeges Tóth Istvántól egyebe: 4 Tavali Úszóknél, 2. Lovaknál, és egy viseltes Kotsinál Hámjával együtt, nem maradt, mellyek mind öszve 120 Rh. forintokon adattatnak=el, ezen pénzből nevezett ... Leánya és Ferentz Fia Házasságaikra pedig 25. fkat költött.”⁴²

1812. Néhai Janó József vagyonának felbecslése; a becslést váltó forintban végezték.⁴³

1825.: Máté Mihály javainak felbecslése.⁴⁴

	f	xr		f	xr
Zsákból meg vagynak 6 jobbatska 3 hitvány 1 másfél véges tariszna	2	40	2 db 8 itzés mihók 11 db Kissebb nagyobb fazék 1 telegdi Szélke mázos egy Kissebb Szilke	=	58
1 Véseltes Úst és egy véseltes vas fazik 2 vedres Úst	3	=			
1 Sütő Tekenyő és egy mosó tekenyő	2	40	1 Tepsi 1 vas Labbal együtt 1 véselte tajitska 1 véselte dagasztó Szék Láb	=	55
1 Nagyobb Széta 1 Kis Széta	=	20			
1 Sütő Lapat 1 ganej hányó Lapat	=	24	1 Otska fenyő fa szék 1 öles 1 Kis faragó balta 1 evő szék	1	60
1 Moslékos Dézsa két véselte Kapa és egy véselte ásó	1	60	2...1 rosz Laska Szedő	=	10
1 Kasza mindenestül 1 ülő 1 Kalapáts több darab vasak	2	20	2 darab deszka az Házzal el adódott	22	80
2 Karszék 1 Asztalal együtt fenyő fiokjával együtt	3	=	A ház eladattatott	335	=
1 Kiss Téka ajtó nélkül 1 Nyoszola véseltes	2	10			
1 Kenyeres Kosár és egy Kiss garaboly 1 lisztes bödön	=	40			
6 tserép tányér kissebb nagyobb tserép tál	=	33			

Végezetül érdemes megnéznünk: az anyakönyvek bejegyzése szerint az elhunytak közül hányat temettek énekszóval, prédikációval búcsúztatóval? A halotti anyakönyvekbe ugyanis nemcsak a halál idejét, a meghalt nevét, nyavalyáját, a temetés idejét a bejáró nevét írták be, de jelezték a temetés módját is. Folyamatosan így 1804-től vezetik a református halotti anyakönyveket. (A XVIII. században a halál időpontját a meghalt nevét, esetleg életkorát jegyezték be.)

⁴⁰ CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 1.

⁴¹ CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 2.

⁴² CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 5.

⁴³ CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 12—13.

⁴⁴ CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 109.

1830. ör. Sebesi Jánosné vagyonának felbecslése⁴⁵

	ft	xr		ft	x
Egy fedél alatt két ház, mellynek hossza két és fél öl Konyhával együtt	300	=	Két karos hosszú székek	3	=
Egy fedél alatt négy öl hosz- zaságú Kamara. Kettős három öl hosszúságú Kemény fából sertés öl 's ugyan tsak			Egy nagy Egyes Karos szék	1	30
Egy fedél alatt Istálló a végé- ben kettős Tyuk öl ött öl hosszaságú öszv	100	=	Hét kék kisebb karszék	4	40
Egy Kováts műhely, helyével			Falban való almarium	1	30
Kamrával és álló Szinnel			Egy tányéros allyával együtt	6	=
Együtt	200	=	Egy deszka pad	=	20
A műhelyben egy nyoltz köblös hombár	4	=	Két réz üstök	6	=
Egy nagy Ülő, egy szarvas ülő, két tökével egy furó egy satu a' Kováts mesterséghez tartozó kisebb nagyobb szerszámokkal együtt.	170	=	Egy bográts	=	30
Egy Kut Gémmel és Ostorál	55	=	Egy tepsi	=	10
Egy három fiókos suplót	15	=	Egy vas serpenyű	=	20
Egy Ladá	2	30	Két vass Kalánn	=	45
Négy Nyoszolyák	10	=	Egy Kis Bárd	=	20
Két asztal allyával	10	=	Egy vas Láb	=	30
Harmintz ött röff vászony	14	=	Egy vas matska	=	40
vastagabb vászony 14 röff	2	48	Egy reszelő	=	21
tizenkétt viseltes czintányér	3	=	Hét Derekal yok	21	=
Hat ingvállak	3	=	Harom Dunnák	9	=
Egy ótska mente	3	=	Tiz Parnak	10	=
Egy rekli	2	=	Hét Lepadök	7	=
Egy Kamellot Szoknya	3	=	Egy hat pásztából álló 333 utból álló szőlő veteményes földel szüretelő helyel Kunyhóval,		
Egy Posztó Szoknya	3	=	Két Káddal és egyéb eszköz- zökkel öszvesen	832	=
egy faragó balta	=	45	Két kiásot akácz fák	6	=
Három kék elő Kötök	4	=			
Négy Ingallyak	3	=			
Három főre való Kendok	3	=			
Három nyakra való Kendok	1	30			
Egy Kamellot pruszlik	=	36			
Egy pár Czizma	3	=			
Két Kaposzta Gyaluk	3	=			
Tizen Két Zsák	6	=			
Egy öt szélben viseltes ponyva	2	30			
Három rosták 3 sziták	3	=			
Két gyertya maro	1	=			
A Kurtzán tul fuözfa Erdő ami hatvan hat fa	82	30			

1804—1923 között a temetés ideje rovatban jelzik a temetés módját, de csak a prédikációs avagy búcsúztatós halottakat jegyzik, P, Pr, PrB, B.-betűkkel. 1820-ban pár hónapig az énekszós halottakat is jelzik, de nem folyamatosan. 1823-ban új rovatot vezetnek be, „Pompa” címszó alatt, s minden temetést jelölnek E, P, PrB, B. betűkkel.

⁴⁵ CSM(L)(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 151—152.

Év	Meghaltak száma	Prédikációs	Búcsúztatós	Énekszós
1804	260	39	14	
1805	456	84	17	
1806	287	74	19	
1807	542	92	6	
1808	323	92	15	
1809	340	87	4	
1810	311	91	6	
1811	339	84	8	
1812	566	97	7	
1813	280	56	6	
1814	269	79	3	
·				
·				
·				
1820	318	51	14	69
1821	303	75	15	
1822	759	85	36	
1823	432	114	23	295

A táblázat egyértelműen azt mutatja, amiről Szeremlei ír, t. i. „többire itt csak ének Szóval temetkeznek a Szegények.” Azonban ha figyelembe vesszük a meghaltak életkori megoszlását, a sok csecsemőhalált, differenciáltabb képet kapunk. Pl. az 1825. esztendőben meghalt 304 fő.

	0—6 hó- napig	1 évig	1—5 év	5—10 év	10—20 év	20—30 év
É.	96	29	54	13	7	—
P. B.	—	—	—	2	8	7

	30—40 év	40—50 év	50—60 év	60—70 év	70 év felett
É.	1	4	2	5	9
P. B.	9	11	17	16	15

A csecsemőket, kisgyermekeket énekszóval temették, míg a fiatalokat s java-korabelieket prédikációval; több idős személy, akit énekszóval temettek, az eklézsia szegénye, koldus stb. volt. (A vizsgált időszakra esik egy pestisjárvány 1831 augusztában, amikor is az anyakönyv szerint: „A temetőben tartódott Éneklés és imádság.”)

Még korántsem befejezett ez a dolgozat, hiszen a katolikus vallásúak temetkezési szokásai, annak változásai még kiderítetlenek, érdemes lenne megvizsgálni az egyház historia domusait; itt a végrendeletekben csak töredékes adat van erre vonatkozóan, pl. 1842-ben 50 VCz forintot hagynak kő kereszt csináltatására, (több ilyen adat nem is fordul elő), vagy koldusoknak pénzt — 10 VCz forintot a mise tartásakor.

Ebben a dolgozatban arra próbáltam rámutatni, hogy a halálhoz, a gyászhoz a pénz is hozzátartozik, és még a halálban sem egyforma minden ember.

IRODALOM

Filep Antal

1971 Szokásleírások a 18. és a 19. századból. Népi Kultúra-Népi Társadalom V—VI. 115—137.

Tárkány Szűcs Ernő.

1961 Vásárhelyi testamentumok. Bp.

Tárkány Szűcs Ernő.

1980 A temetés jogi rendje. In: Hajdú-Bihar temetőművészete. Főszerk.: Szöllősi Gyula. 109—131. Debrecen.

TESTAMENTE UND LEICHENBESTATTUNG DES 19. JH-S IN DER STADT SZENTES

Ibolya Nagy

Das Archiv von Szentes bewahrt zahlreiche Testamente aus dem 19. Jh. Es gibt keine früheren: sie wurden wahrscheinlich vernichtet. Die Erblasser haben in diesen Testamenten auch über die Art und Weise ihrer Beerdigung verfügt: einige gaben auch darauf Anweisungen, wieviel die Erben auf die „würdige Bestattung“ ausgeben sollen.

Ob diese Summen als viel oder wenig zählten, erfahren wir aus einer handgeschriebenen Kronik der reformierten Kirche von Szentes Antwort, die ab 1700 bis zu 1825 geführt wurde. Sebők Sámuel Szentmiklósi und Bálint Kiss Geistlichen beschrieben die damaligen Beerdigungen, wobei sie zwischen Beerdigungsweisen „mit Gesang“, „mit Prädikt“ und „mit Abschiedsnahme“ unterscheideten. Sie gingen auch darauf ein, wieviel die verschiedenen kirchlichen Dienstleistungen kosteten.

Mit weiteren Vergleichsgründen dienen die Vermögensverzeichnisse des Archivs aus den 18—19. Jh-en, die auf die Kaufkraft des Geldes schließen lassen.

Die gegenwärtige Arbeit bietet eine wirtschaftsgeschichtliche Erklärung der untersuchten Bräuche an Hand der erwähnten Quellen.